

Paál Vince (szerk.): A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989

Klestenitz Tibor

A kötet címlapján kifejező képet láthatunk: egy keskeny folyót, amely egy mély szurdokban próbál utat törni magának. Ha az 1914 és 1989 közötti korszak, a „rövid 20. század” magyarországi sajtóviszonyaira gondolunk, akkor ez a képi metafora igencsak indokolt. A mindenkori lapkészítőknek a legkülönbélebb korlátozások tömegével kellett megküzdeniük, annak ellenére, hogy a jog elvileg garantálta a „sajtószabadság”-ot. Ennek a fogalomnak azonban még a meghatározása sem volt egységes a korszakban, hiszen például a liberális jogszemlélet és a „szocialista törvényesség” képviselői gyökeresen mást értettek alatta.

A kötet három szerzője – a szerkesztés feladatát is magára vállaló és az 1945 előtti korszakot bemutató Paál Vince, a Médiatudományi Intézet munkatársa, a későbbi évtizedeket elemző Takács Róbert, a Politikatörténeti Intézet kutatója és az elektronikus média helyzetét tárgyaló Klein Tamás, a Metropolitan Főiskola oktatója – arra törekedett, hogy átfogó képet adjon a sajtószabadság helyzetéről. Ahogyan a bevezetés is utal rá, a 20. századi magyar sajtótörténetről mindeddig nem született nagy ívű, átfogó monográfia, csupán egyetemi jegyzetek állnak rendelkezésünkre, a még az 1970-es években tervezett akadémiai sajtótörténet-sorozat pedig csak 1892-ig készült el. Ennek egyik komoly oka a módszertani bizonytalanság: miután a 19. század végétől, a tömegsajtó megjelenésétől kezdve a feldolgozandó anyag mennyisége áttekinthetetlenül nagyra duzzad, kérdéses, hogy hogyan, milyen szempontok alapján lehet rendszerezni az anyagot, megragadni a legfontosabb csomópontokat. A kötet megmutatja, hogy a sajtószabadság jogi szabályozása és ennek gyakorlati érvényesülése igen fontos szempont, a munka azonban csak akkor lehet igazán termékeny, ha – mint ebben az esetben is – a két tényezőt egyszerre vizsgálják.

Igen fontos, hogy a kötet szerzői nem elégedtek meg a meglévő szakirodalom szintetizálásával, hanem arra törekedtek, hogy új levéltári források feltárásának segítségével próbálják meg árnyalni, pontosabbá tenni ismereteinket. A kutatások jelenlegi állása, illetve a kedvezőtlen forrásadottságok (a miniszterelnökség sajtóosztályának iratanyaga például sajnos igencsak hézagosan maradt fenn a két világháború közötti időszakból) óhatatlanul bizonyos aránytalanságokat eredményeztek, ahogyan azt a bevezető is rögzíti, ez azonban nem von le a munka értékéből.

A kötet alapvető szervezőelve a kronológia: az első fejezet a „nagy háború” éveit, a második a két világháború közötti korszakot elemzi, ezen belül indokolt módon önálló alkorszakként

kezelve az 1918–1919-es „forradalmak korát”, a bethleni konszolidációt, a gömbösi sajtóreform-kísérletet, valamint az 1938-as sajtótörvény-módosítás utáni éveket. A harmadik az 1944 és 1948 közötti koalíciós éveket, a negyedik pedig az államszocializmus évtizedeit tárgyalja, ez utóbbi fejezetben külön veszi számba a Rákosi-kort, a forradalmat és következményeit (1956–1958), illetve a Kádár-kort. A fejezeteken belül – igen rokonszenves módon – nem érvényesül szigorúan valamiféle formális szerkesztési elv, a tárgyalás módja mindig igazodik az adott korszak jellegzetességeihez, illetve az azokkal kapcsolatos általános tudásszinthez. Az államszocialista korszak ismertetését például egy részletes bevezetés előzi meg, amely a szovjet mintát követő jogelmélet legfontosabb jellemzőit, az állampolgári jogok sajátos értelmezését ismerteti, ami jó kapaszkodót jelent az olvasók számára a továbbiak megértéséhez. Ilyesféle jogelméleti bevezetőre a többi fejezet esetében természetesen nem volt szükség.

Az alfejezetek ugyanakkor hasonló struktúrát követve épülnek fel: először megismerhetjük a korszak legfontosabb sajtóra vonatkozó jogszabályait, valamint a sajtóirányítást végző intézményrendszert. Ezután következik az elmélet és a gyakorlat szembesítése: számos példa segítségével kaphatunk képet a rendszer tényleges működéséről, a jogszabályok érvényesítéséről, a bírósági gyakorlatról, a különféle állami intézmények működésének rendszerhibáiról, a hatalom által elvárt újságírói magatartásformákról, a sajtó működését elősegítő vagy éppen gátló hallgatóságos megállapodásokról. A III. és a IV. fejezetben ezt kiegészíti a sajtó szerkezetének, a lapstruktúrájának és a példányszámoknak az elemzése – indokoltan, hiszen a koalíciós évektől fokozatosan megszűnt a sajtó pluralizmusa, így a fenti kérdések rendezése is kizárólag az állam szándékaitól függött. A II–IV. fejezetek záró egysége mindig az elektronikus média helyzetét, a jogi szabályozás alakulását tárgyalja.

Bár Tisza István, Bethlen István, Gömbös Gyula, Rákosi Mátyás és Kádár János rendkívül különböző politikusok voltak, személyüket bizonyos értelemben mégis összeköti az 1914: XIV. törvénycikk, az a sajtótörvény, amely formálisan egészen 1959-ig hatályos volt. A gyakorlatban azonban mindig csak részlegesen érvényesülhetett, hiszen kihirdetése után néhány hónappal kitört az első világháború. A kormány ezután a kivételes hatalomról szóló törvény alapján megkezdte a sajtószabadság szűkítését. A belügyminiszter betilthatta a „hadviselés érdekeit” veszélyeztető lapok megjelentetését, illetve elrendelhetette az előzetes cenzúrázást. A sajtó orientálását, a lapok tartalmának előzetes véleményezését a Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottsága végezte. Az 1918-ban kikiáltott, Károlyi Mihály által vezetett Magyar Népköztársaság elvi szinten ugyan visszatért a teljes sajtószabadság eszméjéhez, az 1919 márciusában létrejött Tanácsköztársaság viszont már egyedül a „dolgozó

nép” privilégiumának nyilvánította a lapkiadás jogát – vagyis ebben a rendszerben sajtószabadság kizárólag a bolsevista eszmék agitátorainak járt.

A Horthy-rendszer konszolidálója, Bethlen István miniszterelnök nem engedett ugyan azoknak a szélsőjobboldali hangoknak, amelyek a történelmi Magyarország összeomlásáért és a forradalmakért a liberális sajtót kívánták bűnbaknak megtenni és a legbefolyásosabb politikai napilapok betiltását követelték; de nem tért vissza az 1914-es sajtótörvény liberális értelmezéséhez sem. A belügyminiszter így – a kivételes állapot fenntartásával – továbbra is betilthatta „az ország belső rendjét” vagy „külpolitikai érdekeit” fenyegető lapokat, új időszaki sajtótermékek indításához pedig a miniszterelnök engedélyére volt szükség. A kor nyilvánossága jóval tekintélyelvűbbé vált a boldog békeidőkhöz képest, elszaporodtak a sajtóvétségeket tárgyaló bírósági eljárások és az elmarasztaló ítéletek. A jogi szabályozás átfogó reformja ugyanakkor nem született meg, noha Bethlen, majd Gömbös kormánya is felvetette egy új sajtótörvény megalkotásának lehetőségét. Az újabb korszakhatárt az 1938-as év jelenti: a belpolitikai radikalizálódás jegyében létrehozták a sajtókamarát, az újságírói pályán (is) diszkriminálták a zsidónak minősített személyeket, és kötelező laprevíziót hajtottak létre, aminek következményeként a kormánynak nem tetsző lapok jelentős része megszűnt. A nem időszaki sajtótermékekre lényegében bevezették az előzetes cenzúrát, amit a második világháború kitörése után kiterjesztettek az időszaki lapokra is. A sajtóellenőrzés intézményrendszere a nagy háború korában kialakult módszereket vette át.

A világháború után az ország szovjet megszállás alá került, és – bár a koalíciós kormány elvi szinten a demokratizálást tűzte ki célként maga elé – az előző korszak sajtókorlátozó intézkedései közül sok továbbra is érvényben maradt. Míg korábban a lapkiadók elsősorban üzleti vállalkozások voltak, 1945 után a lapindítás terén a koalíciós pártok élveztek elsőbbséget, amelyek saját lapbirodalmak kiépítésére törekedtek, hogy előnybe kerülhessenek a politikai küzdelmekben. A pártok és egyes állami szervek rendszeresen „kéresek” intéztek a nagy lapok szerkesztősegeihez, ezzel befolyásolva a közbeszéd alakítását.

1947–1948 meghozta a politikai fordulatot, kiépült a kommunista diktatúra, ami a sajtóélet pluralizmusának végleges megszűnését is maga után vonta. A valódi döntéseket ezután a pártszervek hozták meg, az újságírók hivatását pedig a központi üzenetek közvetítésében jelölték meg, ezért a sajtójog jelentősége másodlagossá vált. Az ellenőrzés bonyolult, többlépcsős folyamatban történt, amelyben nagy szerepet játszottak a szerkesztősegek vezetői, akik maguk is bizalmi emberek voltak. Az újságírók a pártszervek által jóváhagyott előzetes tervek alapján dolgoztak, így az újságokat a napi élet aktualitásai helyett nagyrészt hónapokkal korábban gyártott publicisztikai- és propagandaanyagok töltötték meg. Az 1956-

os forradalom győzelmével rövid időre a nyilvánosság szférája is megszabadult a diktatúrától, a sajtószabadság mámorában a semmiből kinőve új orgánumok kezdtek meg működésüket. A kádári megtorlás azonban gyorsan elsöpörte az első eredményeket, és a sajtóirányítás ismét visszatért az 1956 előtti keretek közé. Az 1980-as évektől a szerkesztőségek irányítása – az általános „erjedés” következtében – egyre több nehézséggel járt, amin a rendszer a szerkesztői értekezletek szaporításával és a fegyelem megszilárdításával igyekezett úrrá lenni. Az 1986-ban elfogadott sajtótörvény is a mozdulatlanságot sugallja: az engedélyeztetési rendszer változatlan maradt, ugyanakkor az már némi elmozdulást jelez, hogy a korábbi agitáló, nevelő szerep helyett immár a tájékoztatást tartotta a sajtó fő feladatának.

A kötet fő erőssége, hogy ezt a rendkívül bonyolult, az előbbieken igencsak vázlatosan összefoglalt folyamatot részletesen, rengeteg példával illusztrálva mutatja be, rávilágítva a sajtóellenőrzés számos, korokon átívelő jellegzetességére. Az olvasónak gyakran juthat az eszébe az a jelenség, amit a Diktatur, gemildert durch Schlamperei – A rendetlenség enyhíti a diktatúrát gondolata ír le a legjobban, és ami az első világháború éveitől a kádári pangásig sokszor tetten érhető. Gyakran előfordult ugyanis, hogy a cenzurális, illetve sajtóellenőrző funkciókat számos különböző szervezet látta el, ami állandósuló hatásköri villongásokhoz, egymásnak ellentmondó – és ezért betarthatatlan – utasítások tömkelegéhez, gyors egymásutánban kiadott, visszavont, majd újra kiadott rendelkezésekhez vezetett. A slamposság végigvonul a különböző korszakokon: 1921 májusában például a miniszterelnök azért feddett meg néhány főispánt, mert azok nem jelentették, hogy egyes helyi lapok elhagyták a kormánytámogató politikai irányvonalat (90. oldal); a Kádár-korszak jogalkotói pedig csak 1983-ban látták elérkezettnek az időt, hogy rendelettel szabálysértésnek minősítsék a szamizdat kiadványok megjelentetését (530. oldal).

Az igen terjedelmes kötetben fellelhető néhány kisebb szerkesztési következetlenség. Logikusabb lett volna például a Horthy-korszak filmszabályozásáról szóló részt – a többi fejezethez hasonlóan – az utolsó alegységben, az elektronikus média címszó alatt szerepeltetni, vagy esetlegesen tűnik a 2.1.5-ös Kitekintés – Sajtószabályozás más országokban alfejezet elhelyezése, amely nem illeszkedik szervesen a szövegbe. Ezek a kisebb következetlenségek azonban többnyire nem zavaróak. Az olvasó joggal hiányolhatja viszont a kötet végéről a névmutatót, aminek hiánya megnehezíti az anyaggazdag kiadvány használatát.